

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 67

NUMMER 5

NOV-DEC 2020

3 Aya Sofya weer moskee!

– Gerrit Steunebrink

7 Afrikaanse vluchtelingen in

Egypte in de knel – Cornelis Hulsman

Twée leerlingen van het CAWU-Onderwijs-centrum in Cairo en hun begeleider. (Foto: C. Hulsman)

11 Kerken in Belarus tussen twee vuren – Paul Baars

14 Meditatie: Athanasius

– Leo van Leijsen

17 Irinej Bulović: diplomaticus van de Servisch-orthodoxe Kerk? – Nick Pouls

19 De ethiek terug – Dolf Bruinsma

23 Byzantijnse Liturgie XXXIII: Van stichen en stichieren

– Johan Meijer

Het openingsartikel gaat over de Aya Sofya in Istanbul die enige tijd terug weer als moskee in gebruik is genomen. Het tweede artikel gaat over jonge Afrikaanse vluchtelingen uit landen als bijvoorbeeld Eritrea die in Egypte opgevangen worden met goed onderwijs door de Comboni Fathers. In Belarus hebben de kerken het moeilijk als gevolg van de opstand tegen dictator Loekasjenko. In de meditatie komt Sint-Athanasius de Grote ter sprake die de 'vader van de rechtzinnigheid' wordt genoemd. Het daarop volgende artikel gaat over bisschop Irinej Bulović, Servisch-orthodox bisschop van Bačka. In de bespreking van het proefschrift van Josephien van Kessel komt de sofologie van Sergei Bulgakov ter sprake. De rubriek 'Byzantijnse liturgie' handelt dit keer over stichen en stichieren.

Veel leesplezier toegewenst met deze editie van Pokrof,

Leo van Leijsen, redactiesecretaris.

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Georgisch-orthodox kerkgebouw in Tblisi (Georgië), exterieur.

Achterzijde: idem, interieur (Foto's: P. Baars).

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars (hoofdredacteur), Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Johan Meijer, Nick Pouls, Katja Tolstaja, Iglia Vassileva-van der Heiden, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:

Pokrof, Emmaplein 19°,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen. Opzeggingen dienen vóór 1 december in

's-Hertogenbosch te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €22,50 voor Nederland, voor het buitenland €27,50, giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145 (BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof, 's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss.
Drukwerk: Laumé Mediapartners.

De Aya Sofya is weer een moskee!

De regering Erdogan heeft beslist dat de Aya Sofya (Turkse spelling) – eerst een keizerlijke kerk, daarna een keizerlijke moskee en vervolgens sinds 1934 een museum – weer een moskee wordt. In het buitenland heeft dit veel negatieve reacties opgeroepen. Natuurlijk allereerst van Griekenland en Rusland. Maar ook de Europese Unie heeft de maatregel veroordeeld.

**Is dit terecht?
Is er een verdrag geschonden?**

De Turkse soevereiniteit

De Turkse regering heeft bij monde van zijn minister van Buitenlandse Zaken terecht terug geantwoord, dat deze zaak helemaal behoort tot de Turkse soevereiniteit. In een reactie op de veroordeling van de beslissing door de EU zegt de Turkse regering dat zij een dergelijke beslissing helemaal niet kan veroordelen, want dit is een puur interne aangelegenheid van Turkije. Wat wel kan is zeggen, bijvoorbeeld dat het beter is wanneer de Aya Sofya een museum blijft, zo zei de minister tevens, maar veroordelen

| Aya Sofya (Foto: Gerrit Steunebrink)

geeft hier geen pas. Het Vaticaan, zo zij hier gezegd, heeft opvallend correct gereageerd. De paus heeft pas heel laat geantwoord, zich niet meteen onder de veroordelaars begeven en gezegd, dat hij zijn persoonlijke spijtgevoelens meedeelt. Meer niet. Natuurlijk uit solidariteit met de patriarch van Constantinopel/Istanboel. Toen Erdogan de officiële heropening van de Aya Sofya als moskee aankondigde heeft hij de wereldleiders daarvoor uitgenodigd, inclusief de paus! Misschien heeft hij gedacht, zo suggereerde een Turkse krant, dat hij de katholieke en de orthodoxe wereld tegen elkaar kon uitspelen. De paus trapte daar natuurlijk niet in. Maar de Turkse regering heeft gelijk. Dit is een interne zaak. Het buitenland kan zich er pas mee bemoeien, wanneer Turkije het gebouw zou veranderen. De Unesco heeft recht van spreken. Het gebouw staat namelijk op de lijst van werelderfgoed van de Unesco. De Turkse regering heeft meteen meegedeeld dat aan het interieur van het gebouw niets veranderd wordt. Het interieur wordt bepaald door afbeeldingen op mozaïeken en schilderijen die onder een kalklaag tevoorschijn kwamen, toen de kerk, als museum, gerestaureerd werd. De

Aya Sofya (Foto: Gerrit Steunebrink)

der dorp in Turkije heeft zodoende in zijn eigen moskeetje met koepel een kleine Aya Sofya in zijn midden.

De symboolwaarde van de Aya Sofya is ontzettend groot. Ze vertegenwoordigt voor de Turken de grandeur van het Osmaanse rijk, dat wil zeggen van hun eigen voorgeschiedenis. De sultan was vervolgens ook kalief van alle gelovigen van het rijk.

aanwezigheid hiervan is niet geoorloofd in de islamitische eredienst. Turkije heeft beloofd te zoeken naar een oplossing, bijvoorbeeld dat de afbeeldingen tijdens de eredienst door gordijnen of anderszins bedekt zouden worden. De kerk blijft open voor bezoekers zoals alle moskeeën in Istanboel.

De betekenis van de Aya Sofya voor Turkse moslims

De Aya Sophia was eerst de keizerlijke kathedraal van het Oost-Romeinse keizerrijk. In 1453 wordt Istanboel veroverd door de Osmaanse sultan Fatih Mehmed II. Hij neemt als sultan de titel Romeins Keizer over. Deze titel werd door niemand, door geen enkele Europese vorst – de Habsburgers! – erkend, behalve door de patriarch van Constantinopel. Mehmed zag zijn rijk als een voortzetting van het Oost-Romeinse rijk! En inderdaad, zo moet je zeggen, is de continuïteit tussen het Oost-Romeinse en het Osmaanse rijk veel groter dan die tussen het West-Romeinse rijk, gevallen in 476, en de Habsburgers! De Aya Sofya wordt heel consequent overgenomen als keizerlijke moskee.

De kerk kreeg het uiterlijk van een moskee door er vier minaretten omheen te plaatsen. Het interieur van de kerk werd geschikt gemaakt voor het islamitisch gebed door alle afbeeldingen, mozaïeken en schilderijen over te kalken. Deze keizerlijke moskee bepaalt vervolgens voorgoed de architectuur van de moskee, met name in Turkije. De oude middeleeuwse Seltsjoek-architectuur, nog verwant aan de Armeense, wordt grotendeels verlaten ten gunste van de nieuwe Osmaanse architectuur. Ie-

Dat straalt natuurlijk ook af op zijn moskee. In die zin is ze voor traditionele Turken ook van religieuze waarde. Op zich genomen heeft de Aya Sofya, islamitisch gezien, geen bijzondere religieuze waarde. Ze is niet te vergelijken met de Koepelmoskee van Jeruzalem en al helemaal niet met de heiligdommen van Mekka en Medina. De Arabieren zullen de Turken daar fijntjes op wijzen

De Aya Sofya verloren: de moslims bedrogen door Atatürk?

Het Osmaanse rijk raakte verzeild in de Eerste Wereldoorlog die het ging verliezen. Het was het vooruitblikkende genie van de generaal Mustafa Kemal, die later de eretitel Atatürk 'vader van de Turken' kreeg, die van het Osmaanse rijk te redden wist wat er te redden viel en dit kon omsmeden tot de moderne nationale staat Turkije. Hij wist dat het oude Osmaanse rijk in zijn geheel niet meer te herstellen was en maakte daarom de overgang naar een moderne nationale staat. In die overgang zit een fundamentele dubbelheid. Hij mobiliseert het Turkse volk in naam van de islam tegen de vreemde bezetters: Fransen, Britten, Italianen en met name de Grieken. Het motto is: Wij gaan samen de sultan/kalief uit de handen van de Britten redden! Anderzijds voert hij, nadat de oorlog gewonnen is en Turkije bij het Verdrag van Lausanne in 1923 een nieuwe onafhankelijke nationale staat is geworden, een moderniseringsprogramma door, waarop de traditionele moslims totaal niet gerekend hadden. Een secularisering, waarin voor de islam bijna geen plaats meer lijkt te zijn. De sultan/kalief, waar-

voor men gestreden had, wordt het land uitgestuurd! Atatürk kiest voor de moderne republiek. In dit kemalistische programma wordt de islam volkomen geprivatiseerd. De sluier wordt in openbare ruimte verboden. De wetgeving wordt definitief seculier. De islamitische wet, de shari'a, wordt buiten werking gesteld. Het onderwijs wordt seculier en westers, gericht op moderne wetenschap en techniek. De kloosterordes van de 'soefi's', waarvan Atatürk de steun had gekregen tijdens de oorlog, worden als oorden van bijgelovige onwetendheid verboden. Dit raakt de religie van het gewone volk onmiddellijk. De keizerlijke moskee, de Aya Sofya, wordt uiteindelijk een museum. Dit laatste gebeurt in 1934 als een geste aan de Grieken en Joegoslaven met wie de Turkse regering in onderhandeling is en een Balkanpact sluit. Het is geen verdragsclausule! Deze beslissing past in de strategie van Atatürk en latere kemalisten om bepaalde elementen van de religie te erkennen als kunst. Zo wordt het klooster van de bekende mysticus Rumi ofwel Mevlana omgetoerd van bedevaartsoord tot museum. Het bekende ritueel van zijn 'dansende derwisjen' kan in theaters als een esthetische happening opgevoerd worden.

Het Turks nationalisme moet de overkoepelende ideologie worden. Atatürk wilde daarmee de fouten van het Osmaanse rijk niet herhalen. Turkije zou nooit meer achter raken bij het Westen. Dit op de bevrijding volgende moderniseringsproject was een eliteproject, gedragen door academici, ambtenaren, het leger en de rechterlijke macht.

Het gewone volk snapte er echter niets van. De traditionele moslims voelen zich totaal belazerd en gaan met hun hebben en houden, voor zover mogelijk, ondergronds.

Deze kemalistische ideologie, waarin een verbod op islamitische politieke partijen, blijft van kracht tot aan de jaren negentig van de vorige eeuw. Wanneer de islam een kans krijgt in de jaren negentig, ze wordt dan gezien als een tegenkracht tegen links, komen bij de gewone Anatoliërs alle islamitische onlustgevoelens naar boven. Ze moeten nog verwerkt worden. Erdogan en zijn AKP stammen uit deze kringen.

Zij accepteren wel de generaal Mustafa Kemal die de Turkse natie gegrondvest heeft, maar niet het opgelegde moderniseringsprogramma daarna. Erdogan heeft lange tijd nooit de ereti-

tel Atatürk willen gebruiken. Hij sprak altijd over de generaal Mustafa Kemal. Atatürk was voor hem 'die zuiplap', zoals hij hem eens publiekelijk betitelde. Atatürk is aan een levercirrose gestorven, veroorzaakt door overmatig gebruik van raki.

De islam krijgt vervolgens weer alle kans in de publieke ruimte, waaruit ze verbannen was. Daarbij past ook de re-islamisering van de Aya Sofya. Het museum wordt weer een moskee. Eindelijk genoegdoening voor de normale islamitische Turk! Eindelijk de herwaardering van het Osmaanse verleden, waarmee Atatürk wilde breken. Ook de nationalistische partij, die toch wat dichterbij het kemalisme staat, is er voor! Geheel begrijpelijk! Verstandig, bij de tijd? Dat is iets anders

Maar het is in de Turkse politiek, anders dan Erdogan misschien gewild had, geen 'hot issue'. De klassiek secularistisch ingestelde oppositionele partij van de CHP, nog teruggaand op Atatürk, wil er geen zaak van maken. De leden zijn grotendeels tegen, zo blijkt uit onderzoek, maar ze willen Erdogan niet de kans geven te polariseren. De meerderheid van het volk, zo blijkt uit polls, staat wel achter de beslissing. Men vermijdt dus iedere provocatie. Het secularisme gaat ondergronds!

Bovendien verandert er eigenlijk niets! De jongere generatie interesseert het helemaal niet.

Zij is driftig bezig te seculariseren en is, anders dan Erdogan gehoopt had, niet meer traditioneel islamitisch. De islam is voor hen allereerst een persoonlijke geloofsovertuiging. Zij heeft verder geen moeite met islamitisch vertoon in de publieke ruimte. Hoofddoekjes op de universiteit, dat moet kunnen! Zij zijn Atatürk en Erdogan voorbij. Verder ziet menig een deze beslissing als een poging van Erdogan bepaalde groepen kiezers te winnen. Hij staat er slecht voor in de polls vanwege de economische omstandigheden. Electorale motieven hebben de overhand.

Christelijke en islamitische reacties, binnen- en buitenlands

De christelijke reacties in Turkije zijn vrij gematigd. Dat is natuurlijk het beste. Men wil zelf niet bijdragen aan polarisering en vijandigheid. En de christenen in Turkije weten natuurlijk ook dat er feitelijk weinig verandert. De kerk blijft open voor alle bezoekers, net als vroeger.

Natuurlijk heeft de Grieks-orthodoxe patriarch sterk geprotesteerd. Voor hem kan de kerk alleen maar een christelijke gebedsruimte zijn. Maar de Armeense patriarch stelde zich achter de beslissing van het museum weer een gebedsruimte te maken, maar dan wel een ruimte, waarin plaats is voor zowel de christelijke als de islamitische eredienst. Dat is creatief. De Ween-

se kardinaal Schönborn heeft zich ook zo geuit. De Turkse katholieke kerk stelde zich voorzichtig afwachtend op.

De buitenlandse christelijke reacties zijn sterker. De *Balkan Insight* schrijft dat christenen wederom treuren. De voor het buitenland verantwoordelijke bisschop van de Russisch-orthodoxe kerk zei dat Turkije moest weten, dat de Aya Sofya het Vaticaan was van de orthodoxie. Poetin, die zelf graag de orthodoxe kaart trekt, moest op het laatst toch zeggen, dat dit een interne aangelegenheid is van Turkije.

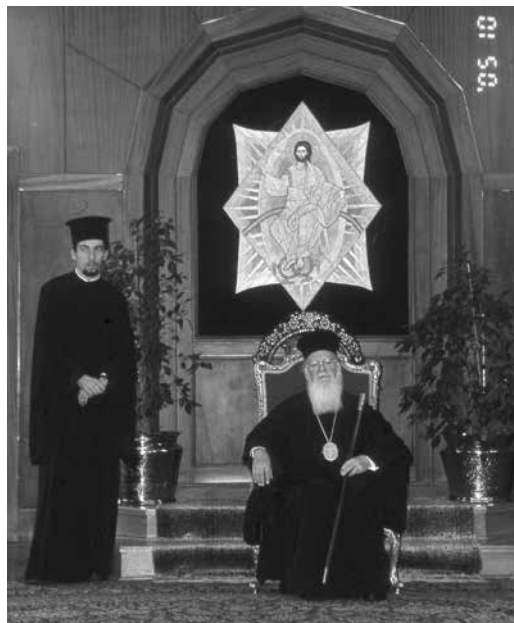
Interessant zijn de Arabische islamitische reacties. Er komen steunbetuigingen van de imam van de Koepelmoskee in Jeruzalem, van de groot-moefti van Oman en van de Moslimbroeders. Maar de Arabieren zijn grotendeels tegen! Zij zien dit als een uiting van Erdogans imperialistische neo-osmaanse politiek. Erdogan wil Turkije de leider laten zijn van de islamitische wereld en dus de Arabische landen overheersen. Dat pikken de Arabieren niet. De groot-moefti van Egypte zegt dat Erdogans beslissing helemaal niet in overeenstemming is met de islam. Turkije en Egypte liggen politiek zwaar overhoop. Arabische intellectuelen vinden Erdogan hypocriet. *Arab News* schrijft dat Erdogan de geschiedenis niet kent, dat de Aya Sofya voor moslims geen speciale waarde heeft, maar wel voor christenen. Het zijn de Arabische moslims die vrezen dat Turkije zo de christelijke wereld ophitst tegen de islamitische. De *Moscow Times* bericht dat er in Syrië plannen bestaan om een replica van de Aya Sofya te bouwen speciaal voor de christenen. De Russen schijnen daarbij te willen helpen! De meeste steun voor de beslissing lijkt, gezien de opsomming van de minister van Buitenlandse Zaken, te komen uit Aziatische islamitische landen als Pakistan, Maleisië en Indonesië,

Tot slot: Een gemiste kans

De beslissing van Erdogan is inderdaad geen bijdrage tot de dialoog tussen christendom en islam. Het is jammer dat de raad van de Armeense patriarch niet is opgevolgd. Anderzijds ligt de zaak niet zo vast, dat er geen nieuwe initiatieven in die dialoog in Turkije genomen kunnen worden.

Het belangrijkste is dat in Turkije de moslims zelf tot een herbezinning komen op de verhouding tussen secularisme en islam. De jeugd schept daar misschien een opening.

Patriarch Bartholomeüs van Constantinopel (Foto: Gerrit Steunebrink)

Gerrit Steunebrink

Afrikaanse vluchtelingen in Egypte in de knel

Helpt u de Comboni-missionarissen deze mensen te helpen?

Het was een tien-dagenlange voettocht van het dorpje Erra in Eritrea naar Soedan. Aman en Meron zijn twee scholieren van het CAWU-Onderwijs-centrum in Cairo. Ze verlieten hun familie toen zij 14 en 17 jaar oud waren. Jaarlijks vluchten tien-duizenden Eritreeërs om aan de verplichte zware militaire dienst voor jongens en meisjes te ontkomen. Na de Syriërs vormen de Eritreeërs het grootste aantal asielzoekers in Europa.

Ds. Cokkie van't Leven van Kerk in Actie bezocht ons onderwijs-centrum en de Comboni-missionarissen in november 2019 en kreeg daar een schokkend relaas van een Eritrese katholieke bisschop die op dat moment de Comboni's bezocht. De Eritrese overheid gaat keihard om met haar eigen onderdanen die geacht worden de staat te dienen. Zij willen niet dat de kerken sociaal werk verrichten. Kritiek op het overheidsbeleid wordt niet toegestaan. Op 12 juni 2019 werden zo'n 40 katholieke ziekenhuizen en gezondheidscentra genationaliseerd.

Vlucht naar Egypte

De vlucht van Aman en Meron naar Egypte was niet zonder gevaar. Ze moesten dagenlang een brandende woestijn doortrekken. Voldoende eten hadden ze niet en ze moesten steeds op hun hoede zijn om niet in de handen van bendes of militairen te vallen. Jonge jongens zijn waardevolle handelswaar om families te dwingen losgeld te betalen en als dat niet gebeurt, zijn ze veroordeeld tot dwangarbeid bij de groep die ze in handen krijgt. Aman en Meron zijn er gelukkig in geslaagd om veilig in Khar-toem aan te komen. Het leven was daar niet veel beter. Ze verbleven zo'n drie maanden bij andere Eritrese vluchtelingen en besloten toen

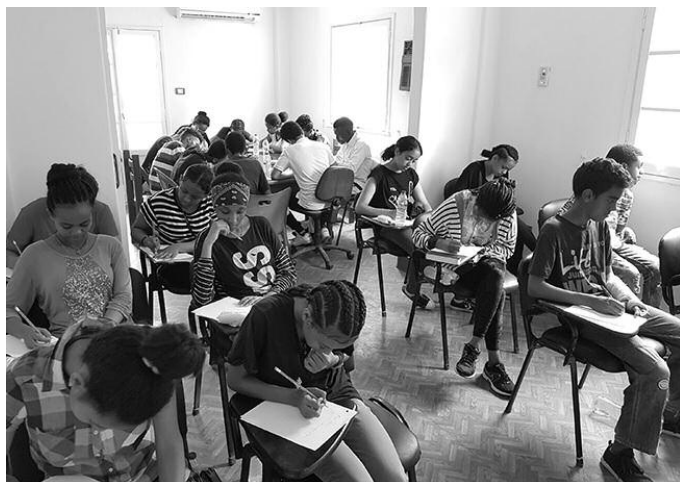
Father John (rechts) en Cornelis Hulsman, auteur van het artikel (Foto: Kees Haye)

met andere Eritreeërs naar Egypte te vluchten. Deze groep was in staat om de grens over te steken zonder door de Egyptische politie te worden opgemerkt. Toen ze in Cairo aankwamen zochten ze andere Eritrese vluchtelingen op en vroegen asiel aan. Dit is hoe zij de Comboni-missionarissen leerden kennen.

Kisanet, een andere scholier van het onderwijscentrum, had minder geluk. Haar broer was door de Egyptische grenspolitie gearresteerd en de familie is maanden bezig geweest om hem vrij naar Cairo te krijgen. Het gevolg was dat Kisanet maar zelden voor haar lessen kwam opdagen en haar schooljaar niet kon afronden.

De heilige Daniel Comboni

"Wij zijn hier om de meest verwaarloosde en gemarginaliseerde mensen te helpen" zegt pater John Kipkemoi Korir (43), de priester van de St. Joseph Parochie in Zamalek, Cairo. De Comboni-priester behoort tot een congregatie die naar St. Daniel Comboni (1831-1881) is vernoemd, een Italiaans talenwonder dat als jonge man zwoor om de missie op het Afrikaanse continent te dienen. In 1857 reisde hij met me-

Toelatingsexamen voor de vluchtelingen-leerlingen. De leerkrachten van het onderwijscentrum moeten weten op welk niveau de leerlingen zitten. (Foto: C. Hulsman)

demissionarissen naar de Soedan om daar slaven te bevrijden. Het leven in de Soedan was in die dagen nog veel zwaarder dan dat het vandaag is en twee jaar later waren drie van de vijf medemissionarissen overleden, twee missionarissen waren voor een behandeling tegen malaria naar Cairo gegaan en Comboni moest voor een behandeling tegen malaria terug naar Italië. Daar gaf hij tussen 1861 en 1864 onderricht in Verona maar het leed dat hij in de Soedan had gezien liet hem niet meer los.

Comboni ontwikkelde een plan voor de herleving van Afrika met de leuze 'Red Afrika door Afrika'. Hij zette een programma op om Afrikanen tot missionarissen op te leiden die daarmee andere Afrikanen zouden kunnen bereiken. Paus Pius IX ontving hem in 1864 om zijn plannen te bespreken. Deze aanmoediging bracht Comboni ertoe om verschillende maanden door Europa te reizen om koninklijke families, bisschoppen en rijke vooraanstaande mensen te vragen steun te geven aan de Afrikaanse missie. Met de gelden die hij ontving, ging Comboni voortvarend aan het werk met het stichten van opleidingsinstituten voor mannen en vrouwen voor deze Afrikaanse missie. Comboni ontmoette de paus opnieuw in 1867, dit keer in het gezelschap van twaalf Afrikaanse meisjes die christen waren geworden. Comboni heeft enorm veel baat gehad van zijn talenkennis. Hij sprak naast Arabisch, zes Europese en verschillende Afrikaanse talen.

Comboni werd in 1877 tot Apostolisch Vicaris voor Centraal Afrika benoemd en werd tot bisschop gewijd. Dat maakte het mogelijk om ook instituten in Cairo en Khartoum te stichten. Velen zagen dit als een erkenning voor zijn me-

thode om het Evangelie te verspreiden. Het missiegebied waar Comboni werkte werd in 1877-1878 door een zware droogte en hongersnood getroffen waardoor de bevolking werd gehalveerd en het religieuze personeel bijna werd weggevaagd. Maar Comboni bleef vasthoudend. Hij keerde in 1880 terug naar de Soedan om tegen de slavenhandel te vech-

ten. Hij stierf in 1881, slechts 50 jaar oud, in een cholera-epidemie. Zijn laatste woorden waren "ik sterf, maar mijn missie zal niet sterven."

Het werk van pater John

Het werk breidde zich uit en vandaag zijn de Comboni-missionarissen in heel Afrika te vinden. In 2019 woonde ik met Afrikaanse vrienden een mis bij in een grote Comboni-kerk in Rongai, Nairobi. Pater John komt uit een gewoon Afrikaans gezin in West-Kenia. "Ik wilde weten wat God met mijn leven voorhad. Mijn eerste gedachte was om verpleger te worden, maar op een gegeven moment bezochten twee Comboni-missionarissen ons gezin en vroegen mij me bij hen aan te sluiten. Ik aarzelde niet en vertelde mijn moeder dat ik dezelfde dag nog met ze mee zou gaan. Ik was 20 en mijn moeder zegende mij. Ik studeerde in Nairobi en Rome en ging toen naar Egypte voor de studie van Arabisch en Islam in Dar Comboni in Egypte. Ik rondde die studie af in Rome met een doctoraal. De congregatie vroeg mij in 2014 om als parochiepriester in Cairo te dienen. Ik zag dat Eritrese vluchtelingen naar de kerk kwamen en geen activiteiten hadden. Er was voorheen een onderwijscentrum om de Eritrese scholieren met naschoolse activiteiten te helpen maar dit was in 2013-2014 gestopt omdat er onvoldoende geld voor was. We hebben dit onderwijscentrum weer opgestart met behulp van collectes in onze kerk. Dit groeide uit tot de 230 kinderen die we nu bedienen. We hebben daarvoor elke plek benut die we bij de kerk konden vinden. We hebben zelfs een garage in een klaslokaal veranderd! We geven les tot klas 8 en kun-

nen niets voor de oudere leerlingen doen omdat we daar de ruimte niet voor hebben. Toen kwam jij (Cornelis Hulsman) bij mij in maart 2019 op bezoek. Je zocht toen een oplossing voor het onderwijs voor een jong Liberiaans meisje. Je was voor ons een gift van God. CA-WU startte een onderwijscentrum voor de kinderen die klas 8 hadden afgerond. We hebben het geld niet om dure leerkrachten in te schakelen. We zijn vooral afhankelijk van de ouders van onze leerlingen die we een klein bedrag uit de collecte opbrengsten geven. Dit werkte tot dat de coronavirus-crisis ook Egypte bereikte. De overheid gaf de opdracht om kerken en moskeeën te sluiten waardoor we het inkomen van die vitale collecte-opbrengsten verloren. De Afrikaanse vluchtelingen worden extra zwaar getroffen omdat velen van hen bij rijkere families als schoonmakers werkten. De crisis maakte daar een onverwacht einde aan. We moeten nu ook honderden families van eten voorzien en soms moeten we ook hulp bieden bij het betalen van hun huur om uitzetting te voorkomen. Dingen zijn nog erger geworden omdat we net voor de gedwongen sluitingen een zeer zware regenval in Cairo hadden die de daken van de acht klaslokalen zwaar heeft beschadigd. De reparatiekosten bedragen ongeveer 1000 Euro per lokaal. We moeten ook de borden en het elektriciteitsnetwerk repareren omdat ook dat door de hevige regenval beschadigd was. Het is nu voor het eerst dat we geen contant geld meer hebben. Als nu een persoon in nood ons vraagt om hulp kunnen we helaas geen hulp meer bieden.”

Afrikaanse vluchtelingen

De Eritrese vluchtelingen zijn allen door de

UNHCR (United National Higher Commissioner for Refugees) erkend. Ze hebben allemaal een vluchtelingenkaart waarmee ze in Egypte mogen blijven, maar dat is niet veel anders omdat er hier geen sociale voorzieningen zijn. De vluchtelingen proberen hun kosten van levensonderhoud zoveel mogelijk te beperken door met zoveel mogelijk mensen in flats in Cairo's sloppenwijken te leven. Zo moeten voor het merendeel van schoonmaakbanen rondkomen waarvoor ze 5 tot 15 Euro per dag betaald krijgen naast enige steun vanuit de kerk. De kerk staat echter onder grote druk omdat zij haar collecte-inkomsten is kwijtgeraakt en moet opdraaien voor de ernstige schade aan de gebouwen. Afrikaanse vluchtelingen hebben het moeilijk door Egyptisch racisme van vooral jongeren uit de lagere klassen en Afrikaanse roofbendes. Die bestaan vooral uit jongeren die geen school, geen werk en geen inkomen hebben. Zij durven geen Egyptenaren of Europeanen aan te pakken want de Egyptische politie reageert daar keihard op, maar als zij andere Afrikanen beroven komt de politie nauwelijks in beweging. Tachtig procent van de Egyptische bevolking leeft dichtbij of onder het bestaansminimum. In zulke omstandigheden is het uitzonderlijk moeilijk voor deze vluchtelingen om betaald werk te vinden.

Comfort Dickson

Comfort Dickson is een Nigeriaanse studente in Cairo die zelf financieel nauwelijks rond kan komen om haar onderwijs te betalen maar zij is een buitengewoon begenadigd leidster. Zij coördineert met behulp van de Comboni's een

| Een klas met leerlingen. (Foto: C. Hulsman)

| Een van de klassen (Foto: archief Kees Hays).

programma om Afrikaanse leiders te onderwijzen hoe zij hun eigen bendes kunnen aanpakken. Zij heeft de leiders aangemoedigd om met de leiders van deze bendes in gesprek te gaan en de conclusie is dat “het gebrek aan kansen en faciliteiten, het niets te doen hebben, gebrek aan hoop heeft geleid tot dronkenschap, het beroven van families en conflicten in de Soedaneze, Eritrese en Ethiopische vluchtelingengemeenschappen.” De leiders stelden een programma voor om deze jongeren te helpen met beroepsonderwijs en hulp bij het opzetten van kleine bedrijfjes. Voor dit is een klein kapitaal nodig om leningen te geven voor het opzetten van kleine bedrijfjes waarna de leningen terugbetaald kunnen worden waarmee andere mensen met een lening geholpen kunnen worden. Comfort heeft geen geld. Kan iemand haar helpen dit op te zetten?

Hard werken in het onderwijscentrum

Het CAWU Onderwijs Centrum is gestart met steun van de Sternsinger Kindermission, Caritas Poland en de PKN-kerk in Alphen aan den Rijn. Aman en Meron waren leerlingen hier maar aan het eind van het jaar moest het Onderwijs Centrum Meron vragen het centrum te verlaten. Hij had niets van zijn studie gemaakt en hield in de klas andere studenten van hun werk af. In veel andere vluchtelingencentra waar vluchtelingen naar toe gaan kunnen ze hun tijd verspillen, maar in dit centrum moeten de kinderen laten zien dat ze hebben gewerkt. Pater John heeft de scholieren in maart nog

toegesproken en verteld hoe hij, ondanks zijn eenvoudige achtergrond, door hard werk toch een mooie studie heeft kunnen afronden en priester is geworden.

Het is ontstellend moeilijk om voor de noden van vluchtelingen te zorgen. De Comboni-missionarissen hebben in de afgelopen decennia prachtig werk verricht, maar ze worden nu met omstandigheden geconfronteerd die het heel moeilijk maken om de vluchtelingen de hulp te bieden die ze nodig hebben. Kunt u met een gift helpen?

Giften kunnen naar de ANBI Stichting Arab-West Foundation worden overgemaakt, IBAN-nummer NL35 RABO 0105 7799 62. Geef daarbij aan wat het doel is van uw bijdrage. Het zal 100% alleen voor dat doel ingezet worden. U krijgt ook een verslag over hoe uw bijdrage is gebruikt.

Cornelis Hulsman

Cornelis (Kees) Hulsman studeerde Niet-Westerse Sociologie met een accent op de verhoudingen tussen christenen en moslims. Hij kwam in 1976 voor het eerst naar Egypte en werd de oprichter en directeur van het Center for Arab-West Understanding en het CAWU Onderwijs Centrum. Hij komt tijdens zijn verlof in Nederland ook graag naar uw kerk om over dit werk in Egypte te vertellen. U kunt ook vrijwilligerswerk in Egypte doen. De mogelijkheden om te helpen zijn heel groot. Contact: ks-hulsman@cidtegypt.com

<https://www.arabwestreport.info/en/eritrean-refugees-egypt> De volledige tekst geeft een goed beeld van het lot van de Eritrese vluchtelingen in Egypte. U kunt dit door studenten geschreven rapport ontvangen door de auteur van dit artikel aan te schrijven.

CAWU, Center for Arab-West Understanding. Omdat CAWU een NGO is mag het geen school heten maar moet het voor Egyptische autoriteiten een onderwijscentrum worden genoemd. <https://www.vaticannews.va/en/africa/news/2019-06/eritrean-government-defends-seizure-of-catholic-clinics.html>

De kerken in Wit-Rusland/ Belarus tussen twee vuren

We hebben in Wit-Rusland een breed gedragen protest gezien tegen president Loekasjenko, die wel de laatste dictator van Europa wordt genoemd. De toevoeging 'laatste' zou weleens te optimistisch kunnen zijn. Hoe is de kerkelijke situatie in Wit-Rusland? Hoe reageerden de kerken op de protesten die ontstonden in de maanden na de frauduleuze verkiezingen van augustus 2020? Hoe de situatie is, wanneer u dit artikel leest weet alleen God!

Bjéla Rus' betekent in het Nederlands 'Wit-Rusland'. De naam zelf zegt het al: het gebied is historisch en cultureel nauw verwant met Rusland, maar toch ook niet zomaar hetzelfde. Er was ook veel invloed vanuit Polen en Litouwen. Het westen van het land werd lang door Polen geregeerd en het oosten door Rusland. In 1922 ontstond de Wit-Russische Socialistische Sovjet Republiek, die pas in 1945, toen Polen naar het westen moest opschuiven, haar huidige omvang kreeg. In 1991 werd het land ook in de praktijk onafhankelijk, wat voor de meeste inwoners van het land trouwens als een verrassing kwam. De Sovjet-Unie werd opgeheven, een politieke beslissing van de toenmalige presidenten Jeltsin (Rusland), Kravtsjoek (Oekraïne) en Sjoeskevitsj (Belarus). Sinds 1994 regeert Loekasjenko het land met harde hand. Men spreekt tegenwoordig vaak over een unieke eigen Wit-Russische (en ook Oekraïense en Russische) identiteit. Die identiteit is er vroeger wel geweest, maar is door de communistische revolutie, de collectivisatie van de landbouw en de Tweede Wereldoorlog grondig vernietigd. Ik zou nu liever spreken van een "post-Sovjet" identiteit, waarbij Wit-Rusland meer in het communistische verleden is blijven hangen dan de omringende landen.

Religie

De historie van Wit-Rusland is nog wel terug te

Kathedraal van de H. Geest, Minsk, Belarus (Foto: Wikimedia/Hanna Zelenko)

vinden in het kerkelijke landschap. Ongeveer 80% van de bevolking is traditioneel Orthodox. Een groot deel van Wit-Rusland valt al eeuwen onder het patriarchaat van Moskou. Ongeveer 15% van de bevolking is traditioneel rooms-katholiek. De meerderheid volgt de 'Latijnse' ritus. Het zijn vooral Polen en Litouwers. Een kleine groep volgt de Byzantijnse ritus. Deze Grieks-katholieke groep bestaat vooral uit Wit-Russen en Oekraïners. Er zijn ook protestantse kerken. Traditioneel zijn dat vooral lutheranen en baptisten. Tot slot wonen er op het platteland relatief veel Oudgelovigen, die na 1650 hard zijn vervolgd en weggedrukt naar de randen van het Russische Rijk. Tijdens de perestrojka kwam dat allemaal weer in de openbaarheid. Het percentage van de bevolking dat het geloof ook daadwerkelijk praktiseert is vermoedelijk veel lager. Wit-Rusland is meer geseculariseerd dan de om-

Voormalig metropoliet van Minsk,
Pavel Ponomaryov (Wikimedia
Commons/Serge Serebro, Vitebsk
Popular News)

ringende landen Polen, Oekraïne en Rusland. Traditioneel kende het land een rijke Chassidische Joodse cultuur in de zogenaamde 'sjtetl', kleine Joodse stadjes, waarvan wij nu een romantisch beeld hebben. Daar is weinig van over gebleven. Ongeveer 800.000 Joden zijn al bij het begin van de oorlog door de nazi's afgeslacht. De meeste van hen werden snel na de Duitse inval bijeengedreven, doodgeschoten en in massagraven gegooid.

Mijn Pskovietische vriend Sacha Zakrevskij is opgegroeid in een dorp in Wit-Rusland en zegt over zijn jeugd: "In onze Orthodoxe parochie kwam ook katholieken om met ons te bidden. Die werden nog harder onderdrukt dan wij. Ze maakten het kruisteken op hun eigen manier en niemand deed daar toen moeilijk over. Wanneer ze later voor hun werk of in militaire dienst elders in de Sovjet-Unie terecht kwamen, werden ze daarvoor soms uitgescholden!"

De kerken en de politiek

Het kan niet anders dan dat er ook praktiserende christenen aan de massale protesten na de vervalste verkiezingen van 9 augustus hebben meegedaan. Er waren interkerkelijke gebedsdiensten voor vrede. Sommige acties waren het initiatief van christenen, zoals een menselijke keten van 15 km., die door protestanten was georganiseerd: "Van Kurapaty tot Akrescina. Nooit meer". Kurapaty was een berucht strafkamp bij Minsk in de Sovjettijd, Akrescina is de huidige gevangenis. Het lijkt erop dat de Rooms-katholieke en Protestantse Kerken het geweld tegen geweldloze demonstranten open-

lijker hebben afgekeurd dan de Orthodoxe Kerk. De leiding van de Orthodoxe Kerk is altijd meer aan de staat verbonden geweest. Dat was zo tijdens de tsaren. Dat bleef zo – na een korte onderbreking tussen 1905 en 1919 – noodgedwongen onder het communisme en is nog steeds min of meer zo. Toch waren er ook altijd zelfstandig denkende priesters en leken en protesten. De meeste praktiserende Orthodoxe gelovigen die ik ken, zijn misschien conservatief, maar

fatsoenlijk en vredelievend. Ver weg van Moskou en St. Peterburg kon vaak wat meer dan in het centrum van de macht. De documenten die de Russisch-orthodoxe Kerk na de perestrojka heeft gepubliceerd over de plaats van de kerk in de moderne samenleving zijn interessant, maar staan dubbelzinnig tegenover democratie, mensenrechten en zelfstandig burgerinitiatief. In de Orthodoxe Kerk hoor je vaak dat de kerk geen politiek doel heeft en dat is ook juist. Maar steun aan een regime of zwijgen over grof onrecht is ook een politieke keuze.

De Rooms-katholieke aartsbisschop Tadevoesj Kandroesjévitsj heeft zich ondubbelzinnig tegen het staatsgeweld gekeerd. 31 Augustus werd hem zonder opgaaf van redenen de toegang tot zijn land geweigerd. Hij zou volgens Loekasjenko een buitenlandse agent zijn. Ook Orthodoxe leken, priesters en bisschoppen hebben geprotesteerd. Aartsbisschop Artémi van Grodno en Volkovysk heeft in felle bewoordingen geprotesteerd tegen het geweld. Metropoliet Pavel, tot voor kort de hoogste Orthodoxe geestelijke van het land, heeft Loekasjenko weliswaar gefeliciteerd met zijn 'verkiezingsoverwinning', maar daarna wel duidelijk geprotesteerd tegen het brute staatsgeweld. Hij heeft ook gevangen demonstranten bezocht. Het kostte hem mogelijk zijn post. Op 25 augustus is hij plotseling "om persoonlijke redenen" afgetreden en vervangen door Veniamin van Minsk, die zich meer op de vlakte houdt. Je komt er niet achter, wat daar precies achter zit.

Tussen twee vuren

In Nederland kun je ver gaan in je kritiek op onze regering en onze president. Het kost je niets. In Wit-Rusland kan zo iets vergaande consequenties hebben voor jezelf en je familie. Het kan je zelfs het leven kosten. Daarom moeten wij voorzichtig zijn met ons oordeel. De kerkelijke leiders hebben niet veel speelruimte. Ze zitten tussen twee vuren: een dictatoriale overheid en een ontevreden bevolking. Een parochiepriester kan daarbij meer doen dan een bisschop. En de tweede priester in een parochie kan meer doen dan de eerste priester, een rector van de parochie. Dat was tijdens het communisme ook al zo. In stilte kan meer dan in het openbaar. Daarom moet je de kerkleiding van de Orthodoxe Kerk niet in de eerste plaats beoordelen op haar soms omstreden openbare uitspraken, maar op de ruimte, die ze aan priesters en leken aan de basis geeft. Maken ze het voor hen nog moeilijker of proberen ze hen te beschermen. Dat is voor ons van buitenaf moeilijk te beoordelen. De manoeuvreerruimte neemt af. Vader Ivan, een Wit-Russische Grieks-katholieke priester, die nu in Antwerpen dient, zegt hierover: "De verhouding tussen kerk en staat is bij ons als volgt: de staat heeft bijna alles, het geld, het leger, de politie, de kerk heeft bijna niets!"

Een vergelijking

Ik ben nu al 35 jaar betrokken bij de steden-

*Rooms-katholieke aartsbisschop van Belarus, mrg
Tadévoesj Kandroesjévitsj.*

band tussen Nijmegen en de Russische stad Pskov. Ook daar wordt de weinige oppositie die er nog is tegengewerkt. Ik ben er gelukkig nog nooit in massale protesten en bruut overheids-geweld terecht gekomen. Ik ben steeds voorzichtig geweest. Ik doe niet mee aan protesten en vermijd gesprekken over politiek. Wanneer mijn gesprekspartners er zelf over beginnen, en dat gebeurt de laatste jaren gelukkig weer meer, dan geef ik wel mijn mening.

Enkele jaren geleden werd ik plotseling door de ambtenaar gebeld, die over de stedenbanden ging. Ze heeft daar meer voor gedaan dan ze gezien haar positie had hoeven doen. Ze was ook eerlijk. We deelden onze belangstelling voor de kerken in Pskov. "Ik heb voor jou een afspraak geregeld met Ivan Kalínin om 13.30 uur." Hij was de wethouder die over de stedenbanden ging. Nu was ik geen fan van deze man. Hij heeft zich tijdens de perestrojka tot het laatst toe verzet tegen teruggave van kerkgebouwen aan de gelovigen. Eerst wilde ik niet gaan. Ik had die middag leukere plannen. Maar ik heb mij bedacht. Ik ging toch, heb hem een geschenk gegeven en mijn speech aldus beëindigd: "Meneer Kalinin, wij zullen u enorm missen, wanneer u volgend jaar met pensioen bent gegaan!" Niemand heeft dit waarschijnlijk geloofd en toch was iedereen tevreden.

Ik houd er niet van zo te slijmen. Je mag mij veroordelen voor deze huichelachtige woorden. Maar ik moest hem te vriend te houden. Hij kon de stedenband saboteren. Ik heb bewondering voor de oppositie in Wit-Rusland en de vrouwelijke 'trojka', die daar een belangrijke rol in heeft gespeeld. Maar het betekent niet dat je mensen die niet met de overheid breken, moet veroordelen. Misschien kunnen ze daar toch nog iets bereiken. Misschien kun je wel meer bereiken wanneer je je niet openlijk uitspreekt, dan wanneer je openlijk stelling neemt. Aan de andere kant heeft een openlijke stellingname in Oost-Europa wel een grote symbolische betekenis. Kortom: het is niet zo simpel.

Paul Baars

Meer informatie over de Wit-Rusland en haar kerken vindt u bij:

- De website van het kenniscentrum voor Rusland: 'Raam op Rusland'
- De website van het Berkley Forum met o.a. teksten van Alfons Brüning en Katja Richters.
- Het boek 'Tussen twee vuren' van Joshua Yaffa, Spectrum 2020, ISBN 978 9000356102

Athanasius de Grote, icoon van de hand van een Kretenzische schilder in Kastoria, Grieks Macedonië ± 1500 (Foto: Temple Gallery, Londen)

Athanasius

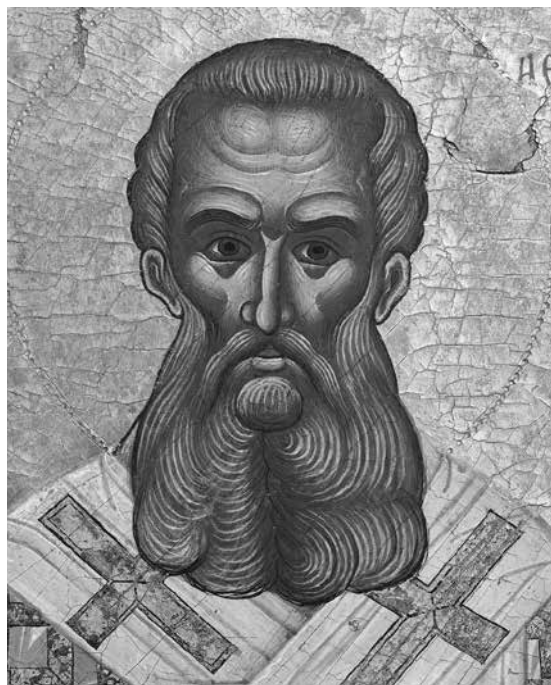
Op deze icoon staat tegen een achtergrond van goud 'een van de grote intellectuele prinses van de Vroege Kerk' (uitleg Temple Gallery), Sint-Athanasius van Alexandrië of Sint-Athanasius de Grote. 'Zijn ongebruikelijk krachtige blik is gericht op de toeschouwer en hij lijkt door ons heen te kijken [...] De doordringende intensiteit van de blik, samen met de weelderigheid en edelmoedigheid van de baard, creëren een figuur die een aanwezigheid vanuit een andere wereld lijkt te hebben.' Athanasius is afgebeeld als bisschop. Hij is bekleed met een zogeheten felonion (= kazuifel), in de vorm van een polystavrion, dat is een felonion met vele kruisen. De kruisen zijn goudkleurig op het blauw van het felonion. Over zijn schouders en over zijn linkeronderarm (rechts op de icoon) draagt hij het zogeheten omoforion met drie kruisen zichtbaar, teken van zijn bisschoppelijke waardigheid. Zijn manchetten die onder het felonion uitkomen zijn met edelstenen bezet, evenals het evangelieboek dat hij in zijn linkerhand houdt. Zijn rechterhand, de ringvinger tegen de duim houdend, maakt een zegengebaar.

Athanasius leefde van ongeveer 295 tot 2 mei 373. Hij stond zijn bisschop Alexander I als secretaris terzijde op het Concilie van Nicea (325), dat zo belangrijk is geweest voor de vorming van de Geloofsbelijdenis die vrijwel door alle kerken ter wereld wordt geaccepteerd. Hij volgde Alexander op in 328 als bisschop.

Athanasius was een fel tegenstander van de leer van Arius, volgens wie Jezus Christus geschapen en ondergeschikt aan God de Vader is. Vanwege zijn standpunten is Athanasius vijf keer uit Alexandrië verbannen geweest, de eerste keer naar Augusta Treverorum, het huidige Trier in Duitsland. De verbanningen gebeurden op last van de Romeinse keizers. Deze waren soms Arianen en vonden met hun godsdienstopolitiek Athanasius als een hinderlijk iemand op hun pad. Vanwege zijn niet aflatende ijver voor de juiste leer kreeg Athanasius de ere naam 'vader der rechtzinnigheid'. Een belangrijk werk dat hij schreef is 'Over de Incarnatie', een theologisch geschrift over Jezus Christus die mens werd. Hij beijverde zich ook voor het monnikendom, waarover hij het 'Leven van Antonius' schreef; die Egyptische woestijnvader Antonius wordt als de stichter van het monnikendom beschouwd en Athanasius schreef over hem een heiligenleven dat het monnikenleven 'propageerde'.

Athanasius is ook belangrijk voor de canon van het Nieuwe Testament; hij schreef in 367 een Paasbrief waarvoor het eerst de 27 boeken van het Nieuwe Testament in een lijst werden opgesomd. (Bron: o.a. Wikipedia).

Op het moment is er een boeiend boek in omloop: *Wij geloven. Rooms-katholiek en protestant: één geloof. De geloofsbelijdenis van Nicea/ Constantinopel uitgelegd door Bram van de*

Beek en Herwi Rikhof. Het boek ontvouwt de betekenis van die geloofsbelijdenis, die in de eucharistie van de katholieken en orthodoxen nog altijd wordt opgezegd of gezongen. Van deze geloofsbelijdenis is de eerste versie geformuleerd op het Concilie van Nicea in 325 (en aangevuld op het Concilie van Constantinopel in 381). Het boek gaat in op het belang van deze geloofsbelijdenis voor christenen van nu. In de Byzantijnse traditie van oosters-orthodoxen en grieks-katholieken wordt Athanasius (samen met Cyrillus van Alexandrië) herdacht op 18 januari en in de rooms-katholieke traditie op 2 mei. Athanasius was aanwezig als assistent van de toenmalige bisschop van

Alexandrië op het Concilie van Nicea. Hij heeft tijdens zijn leven voor het geloof gestaan dat we nog altijd in de geloofsbelijdenis belijden en daarin ligt mede zijn grote betekenis als heilige.

Het is vermeldenswaard dat Athanasius samen met Willibrord patroon is van – voluit – de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord, die het tijdschrift Pokrof uitgeeft.

Troparion van de H. Athanasius

U was een bolwerk van orthodoxie, hiërarch Athanasius, die de Kerk ondersteunde met uw goddelijke onderwijzingen. U verzettend tegen de ketterse mening van Arius, verkondigde u dat de Zoon een van wezen is met de Vader. Heilige vader, wees een voorspraak bij Christus God, dat Hij ons zijn grote barmhartigheid mag schenken.

Kondakion van de H. Athanasius

U plantte de dogma's van de orthodoxie en rukte de doornen uit van de valse leer. U verspreidde de zaden van het geloof, begoten met de regen van de Geest. Daarvoor prijzen wij u, rechtvaardige Athanasius.

Kondakion van de H.H. Athanasius en Cyrillus

Athanasius en Cyrillus, grote hiërarchen van ware vroomheid en edele kampioenen van de Kerk van Christus, behoed allen die zingen: o medelijdende Heer, red hen die U eren.

Leo van Leijsen

Irinej Bulović: diplomaticus van de Servisch-orthodox Kerk?

Begin juli 2020 heeft Grigorije Durić, bisschop van de Servisch-orthodoxe Kerk in Düsseldorf en Duitsland, zich in de krant *Danas* uitgesproken tegen de beslissing van de Servische overheid om 1 miljard dinar (ongeveer €8.505.000,-) uit de nationale reserves te gebruiken voor de restauratie van de Kathedraal van de Heilige Sava in Vračar te Belgrado. Durić stelt dat tijdens de COVID-19 pandemie: “we niet zoveel kerken zouden moeten bouwen, aangezien er ziekenhuizen zijn die zonder handdoeken en papier zitten, waar alles wordt verwaarloosd...” Deze uitspraak heeft voor wat opschudding gezorgd in de Servisch-orthodoxe Kerk.

Onder andere Irinej Bulović stelt “teleurgesteld te zijn door het feit dat een van de bisschoppen van de Servisch-orthodoxe Kerk zich schaart achter diegenen die toe nu hebben laten zien wie ze daadwerkelijk zijn en niet het beste voor hebben met de Servisch-orthodoxe Kerk, en daarom ook niet met het Servische volk.” In dit geval verwijst Bulović naar de krant *Danas*, die in zijn optiek ‘anti-Servisch’ is. Eenieder die zich verdiept in Bulović zou ietwat verbaasd zijn over deze recentelijke uitspraken. Immers, Bulović’ uitspraken kenmerken zich

↓ *Bisschop Irinej Bulović.*

door diplomatie en wederzijds begrip. Dit artikel zal nader kijken naar zijn levensloop en enkele voorbeelden waarop Bulović zich diplomatiek heeft geuit. Hoe verhouden Bulović’ carrière en eerdere uitspraken zich tot deze controverse met Durić?

Kort curriculum

Op 11 februari 1947 is Mirko Bulović geboren in het bescheiden Servische dorpje Stanišić, gelegen in het noorden van Servië nabij de Hongaarse en Kroatische grens. Bulović heeft zijn wetenschappelijke opleiding genoten aan de Theologische Faculteit van de Servisch-orthodoxe kerk in Belgrado (1969). Tijdens zijn studie legt Bulović zijn kloostergelofte af bij zijn spirituele vader, Justin Popović (1894-1979), waarna hij de naam Irinej heeft gekregen. In datzelfde jaar wijdt de bisschop van Raska en Prizren, Gojko Stojčević (1914-2009), de latere patriarch Pavle, Bulović tot hiërodiaken (monnik die diaken is). Na zijn studie in Belgrado verblijft Bulović een korte periode in het Ostrog-klooster (1969-1970), een klooster dat gewijd is

aan Sint-Basilius van Ostrog en gebouwd tegen de heuvelrug Ostroška Greda, nabij de stad Nikšić. Aldaar onderwijst hij aan de kloosterschool nabij het klooster.

Na deze korte periode in het Ostrogklooster vervolgt Bulović zijn studie aan de Theologische Faculteit van de Universiteit van Athene (1970-1980), waar hij werkt aan zijn dissertatie-onderzoek. Dit onderzoek is een kritische analyse van de Heilige Drie-eenheid, zoals besproken in de geschriften van Marcus Eugenikos (1392-1444), een hesychastische theoloog en toenmalige bisschop van Efeze. Hoewel ik geen recht kan doen aan de gedetailleerde studie heeft Bulović specifiek gekeken naar de relatie tussen de mystieke traditie en het contemplatief gebed in de Orthodoxe Kerk in de late middeleeuwen. Een onderzoek dat Bulović succesvol verdedigt in juni 1980.

Duidelijk aangetrokken door theologische en kerkhistorische studiën besluit Bulović wederom verder te studeren in het buitenland. Dit maal aan het Russisch Theologisch Instituut van Sint-Sergius (1980-1981) in Parijs. Na een korte periode aan het instituut is Bulović werkzaam als universitair docent voor ‘Nieuwtestamentische Exegese’ en ‘Nieuwtestamentisch Grieks’ bij de afdeling ‘Heilige Geschriften’ aan de Theologische Faculteit in Belgrado. Enkele jaren later wordt Bulović benoemd als gewoon hoogleraar voor dezelfde leerstoel, een positie die hij behoudt tot 2015. Tijdens zijn werkzaamheden als hoogleraar ‘Nieuwtestamentische Geschriften’ wordt Bulović achtereenvolgens bisschop van Moravica, vicaris van de Servische patriarch en bisschop van Bačka.

De wetenschappelijke carrière van Bulović kenmerkt zich door het publiceren van een aanzienlijke hoeveelheid wetenschappelijke artikelen en vertalingen, maar ook populaire artikelen. Immers, Bulović heeft tien jaar lang de *Orthodoxe Missionaris* (‘Pravoslavni misionar’) uitgegeven, waarin uiteenlopende theologische onderwerpen aan bod zijn gekomen. Daarnaast heeft Bulović deelgenomen aan verschillende binnenlandse en internationale theologische bijeenkomsten en conferenties. Bulović heeft tijdens dergelijke binnenlandse en internationale bijeenkomsten niet alleen geprobeerd de banden aan te halen tussen verschillende christelijke gemeenschappen, maar ook tussen de Servisch-orthodoxe Kerk en de joodse en islamitische gemeenschappen. Met andere woorden, Bulović is een bezige bij op godsdienstig en wetenschappelijk gebied.

Opkomst voor religieuze minderheden

Sinds 2012 is er een ‘Stabilisatie- en Associatie-

overeenkomst’ van kracht tussen de Europese Unie en Servië, waarmee Servië een officiële kandidaat-lidstaat is geworden. Diverse eisen zijn gesteld door de Europese Commissie om de rechten van alle minderheden in Servië te waarborgen ten opzichte van de Servisch-orthodoxe Kerk. Bulović benadrukt in zijn lezing ‘Religieuze minderheden buiten de EU: de worsteling om gelijke rechten en gelijk burgerschap te waarborgen’ op 30 maart 2012 dat niet alleen de rechten van religieuze minderheden in Servië bewaakt moeten worden, maar dat juist die van alle religieuze groeperingen op micro- en macroniveau bescherming behoeven. Immers, de Servisch-orthodoxe Kerk heeft volgelingen in zowel Oost- als West-Europa. Bulović stelt dat de Servisch-orthodoxe Kerk, naast de Russisch-orthodoxe Kerk en het Patriarchaat van Constantinopel, een permanent kantoor zou moeten hebben in Brussel. Daarmee kan de kerk contacten met de leidende politici van de Europese Unie aanhouden. De uitwisseling van informatie over de situatie van mensenrechten en de waarborging daarvan moeten centraal staan, aldus Bulović. In de periode 2013-2018 is Bulović ieder jaar geïnterviewd door Milorad Vučelić, de redacteur van het tijdschrift *Pečat*, voor het kernnummer. Hoewel er verschillende zaken zijn besproken, is de toetreding tot de Europese Unie en de onderlinge politieke verhoudingen een onderwerp van discussie. Vučelić stelt dat de culturele verschillen van het Westen en Oosten tot een ander waardesysteem leiden, waarmee Vučelić onder meer refereert aan de Servisch-orthodoxe Kerk. De rechtelijke positie van de Servische staat staat volgens Bulović centraal. Indien de overheid acht dat toetreding tot de Europese Unie in het belang is van de Servische populatie, dan zullen wij als kerk dat voorbeeld volgen. Immers, “Samen met de vier orthodoxe landen die lid zijn van de Europese Unie, ligt de verantwoordelijkheid bij ons [de Servisch-orthodoxe gemeenschap], die [nog] geen deel uitmaken van die gemeenschap.” (2013). In beide gevallen benadrukt Bulović dat de rechten van mensen in binnen- en buitenland, zowel op micro- als macroniveau, belangrijk zijn. Bulović beroept zich daarbij op de verantwoordelijkheden die de kerk zelf moet nemen.

Schisma Oekraïens-orthodoxe Kerk

Recentelijk kenmerkt zich de relatie van Oecumenisch Patriarch Bartholomeüs I van Constantinopel en de Russisch-orthodoxe Kerk door diverse kerkelijke controverses. Een langlopende, controverse heeft zich voorgedaan in de periode 1992-2019 in Oekraïne. In juni 1992 stichten metropo-

liet Filaret en zijn medestanders de Oekraïens-orthodoxe Kerk patriarchaat van Kiev, nadat een verzoek om een autocefale status van de Oekraïens-orthodoxe Kerk door de Russische moederkerk eerder in april was afgewezen. In 2018-2019 laaien de gemoederen weer op in tussen Bartholomeüs I en de Russisch-orthodoxe Kerk over de Oekraïense kwestie.

Bulović stelt in een interview met de krant *Politika* “dat voor het eerst in de geschiedenis van de Orthodoxe Kerk, de dreiging van een schisma groot is. Indien dat gebeurt - en ik hoop dat het vermeden kan worden - dan zal dit schisma complexer zijn dan eerdere in onze kerkgeschiedenis, zelf in vergelijking met het schisma van 1054, aangezien de spreiding en het aantal Orthodoxe Kerken in de wereld.” Hoewel er vanuit de Servisch-orthodoxe

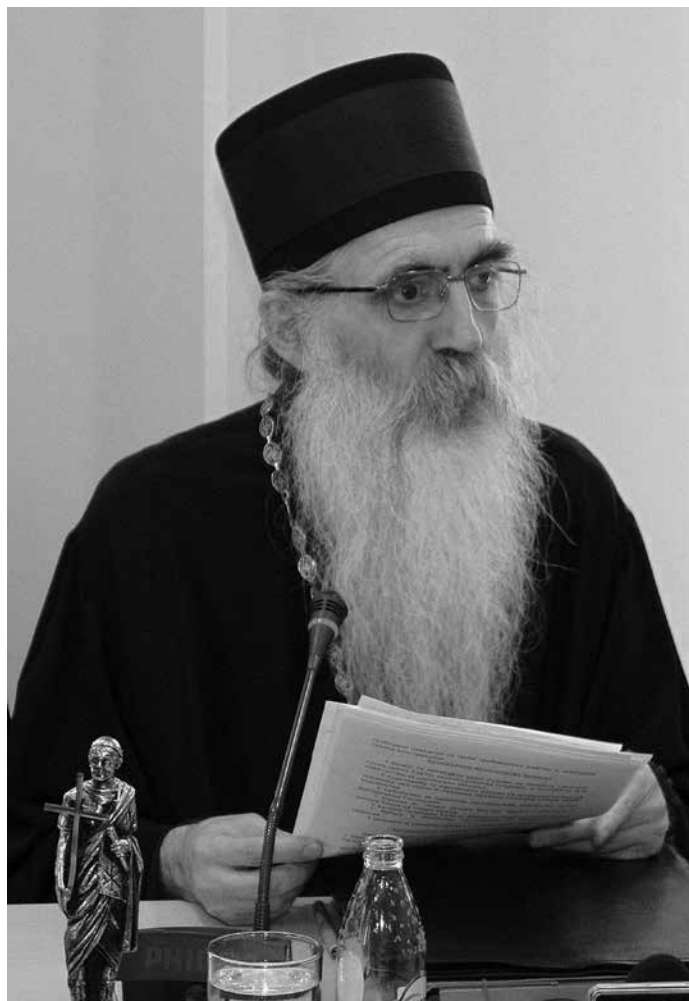
Kerk wel kritiek is geuit op het beleid van Bartholomeüs I benadrukt Bulović dat “we [de Servisch-Orthodoxe Kerk] géén voorstander van Moskou zijn, want wij steunen respectvol de orde van de kerk. We zijn niet tegen Constantinopel, maar wel tegen ieder initiatief, dat ondanks goede bedoelingen, grotere onrust en verdeeldheid veroorzaakt dan die we op dit moment al ervaren.” Wanneer er een autocefale status wordt toegekend aan de Oekraïne kan zich een mogelijk domino-effect voordoen, waarbij andere kerken in Macedonië, Montenegro en zelfs in Griekenland een eigen autocefale status aanvragen, aldus Bulović. Hoewel Bulović een neutrale positie poogt te waarborgen, weet hij voorzichtig enkele belangrijke aspecten aan te dragen aangaande het schisma.

Tot slot

Dat Bulović zich diplomatiek weet te uiten in complexe situatie is niet verwonderlijk. Immers, dankzij zijn wetenschappelijke carrière weet Bulović zijn woorden zorgvuldig te kiezen. De controverse tussen Durić en Bulović lijkt daarmee een uniek moment in Bulović's carrière. Daarbij moeten we ons afvragen in welke mate Bulović' stelling is ingegeven door patriarch Irinej. In hoeverre is Bulović vrij om hierover te spreken als vicaris van de Servische patriarch?

Nick Pouls

| Bisschop Irinej Bulović (Foto: Wikimedia Commons/PanchoS)

De ethiek terug

De Goddelijke Wijsheid, de Sophia, hebben we eerder ter sprake gebracht. Eerst in de meer literaire aanname (Pokrof 2017/3: Twee schone dames), daarna als theologisch begrip (2017/4: De Wijsheid in de wereld). In dit artikel wordt de Sophia in verband gebracht met de samenleving.

We schrijven dit naar aanleiding van de dissertatie van Josephien H.J. van Kessel: *Sophiology and Modern Society*. We kennen de auteur als voormalig redactielid van dit blad. De redactie is een gezelschap heren waarin af en toe een dame toetreedt. Meestal niet voor erg lang: ze krijgen het te

druk, er komen kinderen, of ze worden professor. Josephien zat van 2005 tot 2015 in onze redactie. Tussen 2006 en 2018 schreef ze een tiental artikelen, meestal op en nabij het terrein van haar proefschrift, dat ze op vrijdag 13 maart van dit jaar in Nijmegen verdedigde, juist voordat de gebouwen dicht gingen.

In ons laatste artikel ging het over een werk van Sergei Bulgakov: *Sophia, de goddelijke Wijsheid*, met daarin een theologie van de Sophia, in verband met de belangrijkste dogma's. "Het lijkt nogal ver van ons af te staan", was de verzuchting, en: "Op andere plaatsen denkt Bulgakov na over de creativiteit van de mens, zijn handelen in de wereld; misschien raken we hier aan een theologie die wat concreter wordt." Die andere plaatsen komen dan aan de orde in het boek waar het hier over gaat.

Het leven van Bulgakov (1871 - 1944) kwam al ter sprake. Hij was zoon van een orthodoxe priester, studeerde politieke economie aan de universiteit van Moskou, was eerst marxist en ging zich daarna bezighouden met religieuze vraagstukken. Hij was hoogleraar in Moskou, werd priester, en was parlamentslid voor de sociaaldemocratische partij. Na een decreet van Trotskij werd in 1922 een groot deel van de intelligentsia het land uitgezet. Bulgakov kwam in de Parijse emigratie terecht, en vond zijn plaats in het instituut Saint-Serge.

In de dissertatie van Van Kessel komen de meeste werken van Bulgakov ter sprake, alsmede tientallen publicaties naar aanleiding daarvan. Onmogelijk dit hier allemaal te bespreken, laat staan het werk recht te doen. Hier volgt geen geleerde bespreking – daarvoor hebben we de vakpers – we laten enige dingen zien die de lezer zouden kunnen interesseren.

In de jaren vóór de revolutie, evenals in de eeuwen daarvoor, werd er veel en heftig gediscussieerd onder de intellectuelen, in welke gezelschappen we Bulgakov kunnen aantreffen. Je had westersgezinden, slavofielen, ijveraars voor het volk, materialisten, idealisten, nihilisten en marxisten, en zo meer. Bulgakov was marxist en bleef een tijdlang vooral socioloog.

Weber en het kapitalisme

Als grondlegger van de sociologie geldt Max Weber (1864-1920). Men heeft wel gehoord van zijn werk *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (1905); in 2012 verscheen er nog een Nederlandse vertaling van. Uitgangspunt bij Weber is dat de maatschappelijke ontwikkelingen niet exact-wetenschappelijk zijn te beschrijven en te voorspellen. Met het *Verstehen*, begrijpen, komen we misschien tot waarschijnlijkheden. Zo verklaart hij het westerse kapitalisme uit de calvinistische ethiek. Binnen het calvinisme is het uiteindelijke heil van de individuele mens maar een onzekere zaak – voorbeschikt door een ondoorgrondelijke godheid. Na de Vloek die Adam meekreeg kunnen we het houden op een religieuze plicht van hard en systematisch werken. Het geldt dat in deze ascese wordt verdiend, dient niet tot genot, is geen doel op zichzelf, maar dient tot het doen van verdere investeringen. Een ascese die zich mede op de wereld richt. Later zou het ethische worden losgelaten. De protestantse ethiek legt het af tegen de geest van het kapitalisme.

Met deze theorie gaat Bulgakov in discussie. Hij waardeert erin dat de economie niet wordt ge-

zien als een blind mechanisch gebeuren, zoals bij Marx. Dat ideeën en overtuigingen er toe doen, ook in religieus opzicht. Zo ging hij een eind met Weber mee, maar zag in zijn systeem toch een te veel aan rationalisering, een zekere onomkeerbaarheid, waarbij geen rekening werd gehouden met de menselijke vrijheid.

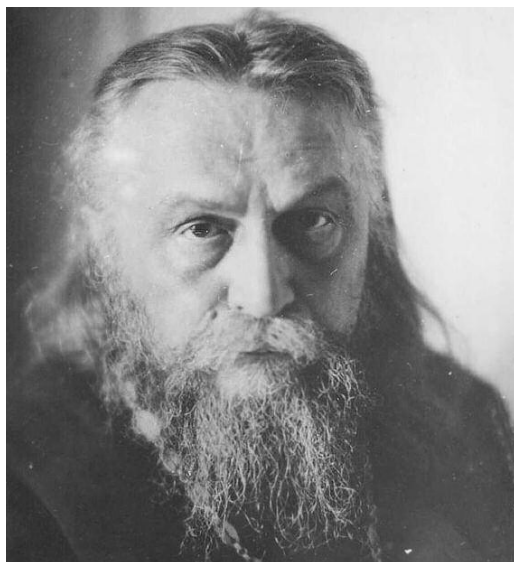
Een alternatief

Voor deze rationaliteit lag voor Bulgakov het alternatief in de Sophia. Enige persoonlijke ervaringen spelen mee. Tijdens een verblijf in de Kaukasus heeft hij de ervaring dat er een “het” - dus geen Hij of Zij - is dat tot hem spreekt, als op een bruiloftsviering. In de Zwingergalerij in Dresden ondergaat hij iets dergelijks bij het zien van Rafaëls Sixtijnse Madonna (met de bekende engeltjes). Bij de uitvaart van zijn jonggestorven zoonje voelt hij de Goddelijke Liefde.

Allerlei gebeurtenissen in zijn persoonlijke leven spelen een rol. Natuurlijk de Russische revolutie. Hij vond dat die het einde betekende van de Russische nationaliteit en van de kerk. En dan zijn afscheid van het marxisme, een geestelijke crisis, en zijn besluit priester te worden.

Hij was het eens met Webers kijk op het ontstaan van het kapitalisme, maar zag in zijn systeem te veel verdeling van de mensen in van elkaar losstaande groepen. Een zeker fragmentisme en individualisme liggen op de loer, de mens is op zoek naar zijn eigen zielenheil. Weber spreekt van een “beroep” waarin je werkt. Bulgakov zou liever spreken van een “roeping”. In een wereld als een *choz’ajstvo*, een huishouding, die alle arbeid, productief en “onproductief”, elke sociale activiteit, omvat. De middelen zijn er niet meer voor het doel; doel en middelen dienen samen te vallen. In de Russische revolutie gaan de middelen tot het uiterste, waarbij het oorspronkelijke doel wordt vergeten. In de goddelijke wijsheid, in de liefde, zag hij de mogelijkheid voor vrijheid en solidariteit. Irrationeel? Hij vond dat zijn benadering van het alternatieve concept transrationeel was, uitgaande boven de tegenstelling rationeel – irrationeel.

De leer van de Sophia kan betekenis hebben voor de economie. De goddelijke macht kan een oplossing bieden voor de sociale vraagstukken. De sofologie maakt deel uit van de theologie van de Orthodoxe Kerk. Het begrip was er al bij Solovjov, met zijn idee over het Eeuwig Vrouwelijke, en het Androgene, dat uiteindelijk de Sophia zou vertegenwoordigen. Bulgakov vond dit te eng, ook te persoonlijk. De Sophia zou gestalte krijgen in de kerk, niet als godsdienstige

| Sergei Bulgakov

organisatie, maar in iets dat mensen bij elkaar brengt in een *sobor*. En tenslotte vindt zij plaats in de hele samenleving, verenigd in een *sobornost*'.

De Sophia en de liefde

Opmerkelijk is het dat hij inspiratie vond bij Augustinus. We kennen van Augustinus de Stad Gods, die staat tegenover de stad van de wereld. De twee steden vertegenwoordigen twee manieren van zijn – en beide steden kunnen samengaan, maar de voltooiing wordt bereikt in de Civitas Dei. Bulgakov verschilde in zoverre met Augustinus in diens mening dat beide Steden met elkaar in strijd zijn. Bovendien was hij het niet eens met zijn ideeën van Zondeval en predestinatie, alsmede zijn afwijzing van het vlees. Het lichaam hoort bij de schepping. Maar hij vond bij Augustinus een aanvulling op Weber door zijn gedachten over mens en wereld en een zekere sociale inspiratie.

Het wordt duidelijk dat Bulgakov niet meer louter denkt als econoom of socioloog. Hij streeft naar een sofologie, die de verschillende wetenschappen in een synthese verenigt. Voor wie vaker met Russische denkers bezig is geweest zal dit niet onbekend voorkomen: de Westerling vervalt in fragmentisering en desintegratie, de Russische mens zoekt het in de synthese.

We moeten bedenken dat Bulgakov in zijn denken over de Sophia een hele ontwikkeling doormaakte, dat er verschillende fases zijn aan te wijzen, die we hier niet kunnen behandelen. Het boek van Van Kessel biedt hier een fijnmazige beschrijving van, alsmede opvattingen van

de Sophia bij andere auteurs. Het belangrijkste: de Sophia is een verbinding tussen het menselijke en het goddelijke.

Van nature neigt alles op de wereld naar elkaar toe. De cohesie tussen de dingen wordt bewerkstelligd door de liefde, waarin de Sophia zijn plaats heeft. De Sophia brengt een verborgen ordening aan het licht: de Schoonheid openbaart zich in de kunst, de Waarheid in de wetenschap, de Goedheid in de samenleving. Tussen God en de wereld is het *m'ezjdu*, het "tussen". De Sophia is meer dan een abstractie, in zekere zin is zij een persoon, maar dan ook weer geen persoon naast de Triniteit. Ze bestaat buiten ruimte en tijd, is tegelijk buiten de wereld als in de wereld, en is voorwaarde voor het ontstaan van de wereld en van al wat leeft. De kennis van de Sophia houdt én kennis van de wereld in én van God.

De sofologie maakt deel uit van de theologie van de orthodoxen, waar Bulgakov ook zijn inspiratie vond, maar ze waren er niet echt gek op. Men vreesde het binnenhalen van een doos van Pandora uit de moderne maatschappij, en de namen van de denkers over de Sophia werden liever niet genoemd. Bulgakov was van mening dat de Orthodoxe Kerk zich meer moest wenden tot de wereld. Waarmee dan niet zozeer de moderne wereld wordt bedoeld, als wel de "wereld als zodanig."

Bulgakov keerde zich tegen het neutrale van de wetenschappelijke methode: het streven naar voorspellende waarde, los van normen en ethiek. Hoe seculairder hoe moderner, schijnt het te moeten wezen. De sofologie zou een nieuw geluid kunnen zijn in het nadenken over de samenleving. Hoewel we de "Sophia" nog niet in de Troonrede zien figureren, trouwens waarom zou je dat willen, kan er wel verband zijn met de groeiende kritiek op het neoliberalisme. De Britse econoom Robert Skidelsky (interview Groene Amsterdammer) zegt het zo: "De ethiek is weggesneden uit de economie, en dit moet teruggedraaid worden." En nog even als prettige bijgedachte: efficiëntie is geen einddoel. "De schoonheid van het leven ligt juist in de inefficiënte zaken."

Dolf Bruinsma

Josephien H.J. van Kessel, *Sophiology and Modern Society*, Sergei Bulgakov's conceptualization of an alternative modern society. 2020, Ipskamp Printing Nijmegen.

Byzantijnse Liturgie XXXIII: Van stichen en stichieren

Al vanaf het oudste begin namen de christenen het gebruik van de Joden over om de dag te heiligen met afzonderlijke gebedsmomenten.

Naargelang de plaatselijke tradities van de verschillende kerken en ritussen kregen deze gebedsmomenten eigen vormen. Een zeer overzichtelijke vorm ontwikkelde zich in de Romeinse ritus. Bijna alle gebedsmomenten hebben dezelfde vorm: hymne, psalmlezing, een korte schriftlezing, voorbeden en slot. De diensten bleven zo tamelijk dicht bij de Schrift en eigen spirituele inbreng vanuit kloosters of heiligen kreeg weinig kans.

In vergelijking daarmee laat de Byzantijnse traditie een hele eigen ontwikkeling zien. Steeds meer ontstond het gebruik om tussen de teksten van een psalm een gedicht in te lassen, of een lied, of een poëtische ontboezeming. Op deze manier kon het eigene van een feest of feestdag extra worden onderstreept. Dit ontwikkelde zich tot een heel eigen systeem van 'stichen' en stichieren(verzen), met eigen melodieën of dichterlijke structuren. Heiligen als Johannes van Damascus, maar soms ook minder begaafde dichters en zangers waren verantwoordelijk voor deze verzen. Op een gegeven moment werden deze verzen verzameld tot een eigen boek, het Sticheron. In de vijftiende eeuw werden, ook onder invloed van de uitvinding van de boekdrukkunst de diensten uniformier en meer vastgelegd.

Toch behield het Byzantijnse getijdengebed een rijke keuze van deze dichtertelijke teksten.

Gezien de plaats in de dienst kregen ze eigen namen: troparion, kondakion, megaly-narion, ikos, en zo voort, vaak met eigen poëtische structuren.

Het boeiende van deze verzen is dat ze een feest of feestdag eigen accenten geven. Of bijvoorbeeld verwijzen naar de iconografie van het feest of juist niet. Ik geef een paar voorbeelden:

Zo horen we in het koninklijke Derde Uur van Kerstmis (op de dag vóór Kerstmis): "Jozef, zeg ons. Hoe komt het dat jij haar die jij als maagd uit het heilighdom ontvangen hebt zwanger naar Bethlehem leidt? 'Ik heb', zo spreekt hij, 'de profeten onderzocht en ben onderricht door een engel. Nu geloof ik dat Maria op een onzegbare wijze God zal baren, en dat de Wijzen uit het Oosten zullen komen om Hem te aanbidden'..." Zien we hier niet een directe verwijzing naar de figuur van Jozef op de Kersticoon?

In de Kleine Vespers vóór Hemelvaart zien we als het ware een toneelstukje: "De Heer is opgestegen naar de hemel om aan de wereld de Helper te zenden. Zijn troon staat klaar in de hemel, de wolken dienen als zijn voetbank. De engelen zijn

ЖИТВО ТВОЕ ХРТЕ БЖЕ НАШЕ,
ВОЗСТА МИРОВИ СВѢТЪ РАЗУМА:
ВЪ НЕМАЗ БО СВѢЗДАМЪ СЛЖАЩІИ,
СВѢЗДОЮ ОУЧАХСА,
ТЕБѢ КЛАНАТИСЯ СЊНЦЪ ПРАВДЫ,
И ТЕБѢ ВѢДѢТИ СЪ ВЫСОТЫ ВОСТОУ
ГДІ, СЛАВА ТЕБѢ.

*Troparion van Kerstmis in het
Kerkslavisch.*

verbaasd een mens te zien die hen te boven gaat... De Vader ontvangt Hem die van eeuwigheid in zijn schoot was, de Geest geeft opdracht aan zijn boodschappers: 'Deuren, verheft uw bovenbalk, alle volkeren, klappt in de handen', want Christus is opgestegen naar waar Hij eerst was."

En tenslotte een stukje dogmatische theologie toegeschreven aan keizer Leo uit de Pinkster-espers: "Komt volkeren, laat ons aanbidden in drie personen de enige God, in de Vader, de Zoon en de heilige Geest; want de Vader heeft buiten de tijd de Zoon verwekt, delend met hem dezelfde troon en dezelfde eeuwigheid, en de heilige Geest is in de Vader, verheerlijkt met de Zoon, één enkele macht, één enkele godheid, één wezen, waarvoor wij gelovigen ons neerbuigen en zeggen: Heilige God... Heilige Drieëenheid, eer aan U".

Johan Meijer

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

